

OBLETNICE

Anniversaries

*Ksenija Rozman, Ljubljana***GRETE SONDHEIMER**

Ob devetdesetletnici bibliotekarke Warburgovega instituta

Gospa Sondheimer je bila bibliotekarka na Warburgovem institutu v Hamburgu in pozneje tudi v Londonu. Z instituta je odšla 1947, vendar ji je leta 1984 direktor J. B. Trapp napisal: »V knjižnici sem prvič začel delati 1953 – takrat smo bili še v poslopju Kraljevega instituta –, a še vedno so Vas pogosto omenjali kot osebo, na kateri je slonela biblioteka. Zlasti dr. Kurz je obžaloval, da niste bili več članica osebja.« O gospe Sondheimer je tudi šel glas: »Ona je prava bibliotekarka, ker ne bere knjig« – med službenim časom.

Najmanj trije vzroki so me maja 1998 napotili v Torino h gospe Sondheimer: prvič, mik srečati po vsej verjetnosti še edino živečo osebo, ki je delala na legendarnem institutu, ko je bil le-ta še na prvotnem mestu v Warburgovi hiši v Hamburgu; drugič, slišati življenjsko zgodbo uslužbenke, ki je preživela težke polpretekle čase 20. stoletja; tretjič, zavest, da uspešne institucije sestavljajo direktorji – ugledni znanstveniki in sposobni vodje –, izbrani strokovni uslužbenci in enako tudi manj vidne, delovne osebe, brez katerih bi bil potek dela na institutu tako za notranje kot za zunanje uporabnike zamuden, obupen ali celo neuspešen.

Warburgov institut

Začetek in razvoj znamenitega Warburgovega instituta, osebnosti, ki so ga vodile – Fritz Saxl, Henri Frankfort, Gertrud Bing, Ernst Gombrich itn. –, ali osebe, ki so z institutom sodelovale – Erwin Panofsky, Michael Baxandall, Anthony Blunt, Hugo Buchthal, Ernst Cassirer, Richard Krautheimer, Otto Pächt, Jean Seznec, Wolfgang Stechow, Rudolf Wittkower in drugi –, so pomemben del evropske umetnostne zgodovine. Življenjske zgodbe teh ljudi so pravi romani. Njihovo delo je zapisano v zavest vsakega malo bolj razgledanega umetnostnega zgodovinarja.

Aby M(oritz) Warburg (Hamburg, 1866 – Hamburg, 1929) je bil prvorojenec med sedmimi otroki bankirja Moritza. Kot šestleten otrok je prebolel tifus. Bil je slaboten in navodilo zdravnikov, da ga nihče ne sme razburjati, je imenitno izrabljajal v otroških sporih z brati in sestrami. Nasledstvo denarnega imperija ga ni mikalo. Trinajstleten je po židovskih običajih postal polnoleten. Pravico prvorojenca, ki bi po očetovi smrti prevzel in vodil premoženje, je ponudil drugorojenemu, še ne polnoletnemu bratu Maxu. Postavil je pogoj: v življenju si bo na družinski račun lahko kupil katerokoli knjigo. Brat, tudi sam še otrok, je na kupčijo pristal in pozneje v šali pripomnil, da je bila to najdražja bianko menica, kar jih je kdajkoli izstavil.

Warburg je študiral umetnostno zgodovino v Bonnu pri Carlu Justiju in promoviral v Strassburgu 1891 pri H. Janitschku s témo Botticellijevih *Primavere* in *Rojstva Venere* ter ‚preživetja‘ antike. Vpliv antike v evropski umetnosti, številna mejna področja – noša, versta, astrologija, vraževerstvo – so bili poleg zgodovine, jezikoslovja, psihologije in podobnega središče njegovih razmišljanj in raziskav. Warburgovo strokovno delo, njegova zasebna knjižnica in institut so pomembni za ves poznejši razvoj ikonografije in ikonologije. Zaradi široke izobraženosti, neizmerne interesa in možnosti nakupa knjig se je njegova knjižnica neustavljivo širila po sobnih stenah, po krilih vrat, najprej v hiši na Benediktinerstrasse v Hamburgu, od aprila 1909 pa v Helwigstrasse 114 in od 1926 še v prizidku na istem naslovu. Na začetku stoletja je bila knjižnica že tako obsežna, da je bil za pomoč pri urejanju sprejet Wilhelm Prinz, specialist za orientalske jezike, in nato

umetnostni zgodovinar Wilhelm Waetzoldt. Odločilen je bil prihod dunajskega študenta Fritza Saxla (Dunaj, 1890 – London, 1948), ki je leta 1911 prišel k Warburgu po nasvete. Saxlovi interesi so se ujemali z Warburgovimi, na primer zanimanje za srednjeveške upodobitve simbolov zodiaka in njihov izvor v grški mitologiji. Po končanem študiju na dunajski univerzi in doktoratu o Rembrandtu, je Saxl 1913 sprejel mesto asistenta in knjižničarja v Warburgovi biblioteki. Delo je zaustavila prva svetovna vojna, saj je bil vpoklican v vojsko. Leta 1920 se je vrnil v Hamburg. Do takrat imenovano *Kunstwissenschaftliche Bibliothek Warburg* je preoblikoval in razširil v znanstvenoraziskovalni institut. Knjižnico in institut je z uspehom vodil tudi v času nekajletne Warburgove odsotnosti zaradi zdravljenja zapletene bolezni. Ko se je Warburg po ozdravljenju 1924 vrnil v Hamburg, je opomnil: »Zdaj vem, kako bi knjižnica delovala po moji smrti in sem zadovoljen.« Njegova želja, da bi biblioteko razširili še z oddlekom zrakoplovstva, je sodelavce spravila v obup. Warburg je umrl 1929 v Hamburgu, tik preden je institutu začela groziti nacistična nevarnost, ki jo je pravočasno zasluhtil Fritz Saxl. On in Raymond Klibansky sta prepričala Warburgove sorodnike, da je treba poskrbeti za umik knjižnice in institutskega gradiva na varno. S pomočjo Samuela Courtaulda se je to posrečilo decembra 1933. Okrog 60.000 knjig so na dveh ladjah prepeljali v London, kamor so odšli skoraj vsi sodelavci. Razumni Saxl je v Londonu spoznal tudi nevarnost bombardiranja in je 1941 poskrbel za ponovni umik institutskega gradiva iz Londona na deželo v Denham. Leta 1944 je s soglasjem Warburgove družine institut postal del londonske univierze. Od takrat je njegov uradni naslov: University of London, The Warburg Institute. Uresničile so se Warburgove opombe bratom: »Druge bogate družine imajo hlev z dirkalnimi konji, vi imate mojo knjižnico – in to je več; kdor kopiči materialne dobrine, more in mora nekaj storiti za razvoj duha.« Družina naj ne bi imela občutka, da podpira posebneža s konjički, temveč da ima prek njega delež pri biblioteki, ki naj bi nekoč prinesla večji in trajnejši sloves družini kot njihovi gospodarski uspehi. Take razlage so v družini spremljali z nasmeški, danes so kljub finančni uspešnosti družine postale resnične.

Grete Sondheimer

Grete Sondheimer, roj. Langstadt, se je rodila 12. maja 1909 v Nürnbergu očetu Juliusu, ki je bil strojar, in materi Paoli, roj. Leven, ki je bila iz Vestfalije. V rojstnem mestu je obiskovala dekljsko državno gimnazijo, kjer je maturirala. Zanimali so jo vsi predmeti, vendar so jo v šoli poudarjeno zapostavljali, ker je bila Židinja. Dopovedovali so ji, da je strašno neumna in slaba učenka. Če se je izkazala z znanjem, so uspeh razložili z rekom, da tudi slepa kura zrno najde. V šolo se je v času nastajajoče ekonomske krize vozila s kolesom, ker je bilo to ceneje in bolj preprosto: ob vsakdanji inflaciji bi bila morala nositi s seboj skoraj neobvladljivo količino denarja za vozovnico, za katero se ni vedelo, koliko bo stala naslednji dan. Iz istega vzroka je oče kupil kolo tudi mlajšemu sinu le dan za Gretinim, pa je bila vsota zanj še bolj vrtoglava.

Po maturi je delala v najstarejši nemški Mestni knjižnici v Nürnbergu. Tu je bil ravnatelj znani jezikoslovec Friedrich Bock. Vprašal jo je, zakaj po maturi ne študira. Odgovorila mu je, kot je v gimnaziji nešteto krat slišala, da je pač neumna. »Zame ste bistri,« je dejal in jo spodbudil, da je začela študirati knjižničarstvo. Po Bockovem nasvetu je študirala oz. opravljala izpite v Münchnu in končala študij – po letu dni in tri četrt, ker so ji eno leto podarili – z državnim izpitom kot najboljša študentka.

Gretin bratranec Bruno Isaac je bil dober znanec Warburgove sestre Louise, s katero je igral bridž. Sondheimerjeva jo je opisala kot šarmantno damo, ki pa ni bila obdarovana z lepoto. Louise se je pozneje na grozo družine poročila »le« z zdravnikom dr. Juliusom Derenbergom. Louise Warburg je posredovala, da so Sondheimerjevo spomladi 1932 sprejeli kot neplačano moč na Warburgovem inštitutu v Hamburgu. To je bilo dobri dve leti po smrti Abyja Warburga in v času, ko je bil ravnatelj Fritz Saxl. Saxl ji je dodelil prvo delo: sestaviti je morala seznam knjig in knjižnih vodnikov, ki jih je Goethejev oče imenoval v dnevniku italijanskega potovanja. Za te podatke se je zanimal italijanski Petrarcovi inštitut v Kölnu. Goethejev oče je dnevnike vedno pisal v jeziku dežele, ki jo je obiskal, tega torej v italijanščini. Sondheimerjeva je od sobote do ponedeljka sestavila seznam 35 imenovanih publikacij in tudi dejansko priskrbela vse primerke. Saxl je postal nanjo

pozoren in pridobila si je njegovo zaupanje. Ponudil ji je, naj ostane na inštitutu in ji predlagal, naj se začne učiti italijansko. Do takrat je že obvladala latinščino, francoščino in angleščino.

Na inštitutu so bile knjige razporejene po Warburgovem sistemu »dobre soseščine«: posamična področja so imela v bližini sorodna področja, razvrščena po času. Raziskovalec je lahko s pogledom drsel od svoje iskane skupine k drugi, preverjal svoje znanje o literaturi na témo, ki jo je obdeloval, in spoznaval druga, njemu neznana dela. Knjige so imele na hrbtih spodaj pasove v različnih barvah, tako da so bile že od daleč razpoznavne in jih ni bilo treba iskati v kartotekah. Umetnost je bila zaznamovana z modrimi trakovi, filozofija z rjavimi itn. Knjiga, ki je zajemala več področij, je imela več pasov različnih barv. S temi barvnimi pasovi, sicer že močno obledelimi, so stare Warburgove knjige na inštitutu v Londonu opremljene še danes.

Na inštitut so hodili nemški in tuji znanstveniki, profesorji in študentje. Raziskovalcem iz drugih krajev ali držav je bila v hiši na voljo posebna soba s kopalnico, »Fremdenzimmer«. Knjige so naročali z listki, tiste v vrhnjih ali spodnjih prostorih pa »per Rohrpost« – prek vakuumske cevi. Želeno sta prinašala manipulant. Ob enajstih dopoldne so si uporabniki oddahnili ob kavi. Z inštitutom, ki je bil v Hamburgu edini umetnostnozgodovinski, je sodelovala hamburška unvierza, kjer sta bila profesorja Erwin Panofsky in filozof Ernst Cassirer.

Poleg knjižnice je bila na inštitutu še fototeka. Prirejali so predavanja in fotografske razstave. V inštitutski knjigoveznici sta delala dva knjigoveza. Separati, časopisni izrezki, plakati in podobno so bili že od Warburgovih časov vedno skrbno spravljene in vezane. Knjigoveznica Warburgovega inštituta je v Nemčiji slovela kot ena najboljših, zato so mnogi zunanji naročniki prinašali v vezavo posebno občutljive knjige, ali pa take, ki so jih želeli imeti posebej lepo vezane. Eden od knjigovezov je bil Nemeč Otto Fein. Na inštitutu je delal od 1927 kot knjigovez, od 1933 tudi kot fotograf. Z drugimi člani inštituta se je pred nacisti umaknil v London. Sodeloval je s Fritzem Saxlom in bil posebej znamenit kot fotograf kiparskih umetnin, ki jih ni posnel niti dramatično niti posebej medlo. Saxlova knjiga *English Sculptures of the Twelfth Century* in vrsta drugih publikacij za Saxla, Pächta, Dodwella, Ettlingerja itn. so še danes pojem fotografskega mojstrstva.

Po šestih mesecih prostovoljnega dela na Warburgovem institutu v Hamburgu je Grete, takrat še s priimkom Langstadt, želela spoznati delo tudi na kakšnem drugem podobnem institutu in po možnosti v Italiji. V poštev je prišla Bibliotheca Hertziana v Rimu, kjer je bil direktor Ernst Steinmann. Značilno za predvojni čas tudi on ni bil naklonjen sprejemanju sodelavcev iz damskega sveta. Saxl je dal priporočilo za sprejem na nemški umetnostnozgodovinski institut v Firencah. Direktor Arthur Haseloff je Sondheimerjevo sprejel s 1. oktobrom 1932 kot neplačano sodelavko v biblioteki. Njeno prvo delo je bilo sestavljanje seznama literature o Michelangelu po abecednem redu avtorjev, pozneje je sledilo še sestavljanje kartotek literature o Leonardu, Rafaelu in Tizianu. Opravljala je tudi redno knjižničarsko delo, tipkala kartotečne listke za razne publikacije, jih z lepo pisavo opremljala s signaturami in podobno. Redno si je dopisovala z zgodovinarko, nekoč Warburgovo najožjo sodelavko in življenjsko spremljevalko Gertrude Bing. Poročala ji je o življenju in delu na florentinskem institutu, se navduševala nad umetnostnimi spomeniki in omenjala ljubeznivost direktorja Haseloffa. Pozimi so na institutu zmrzovali, poleti jih je mučila vročina. Tolažila se je: če so zdržali drugi, bo tudi ona. Po položaju višji kolega na institutu je bil umetnostni zgodovinar Ulrich Middeldorf. Nosil je še monokel in med najinim razgovorom v Torinu ga je opisala kot izjemno ljubeznivega gospoda, ki se je že takrat sramoval svoje zelo nemško usmerjene sestre. Sondheimerjevi je ostala v spominu slovesnost ob šestdesetletnici direktorja Haseloffa. Udeležil se je je nemški veleposlanik Ulrich von Hassel (1881–1944), ki ga je takrat videla prvič in edinkrat. Leta 1944 so ga usmrtili, ker je sodeloval v zaroti proti Hitlerju.

Brezplačno delo na florentinskem institutu je trajalo le leto dni. Zaradi pomanjkanja denarja njenih staršev, ki so jo podpirali, se je morala ozreti za zaslužkom. Dne 26. novembra 1933 je pisala Bingovi, da vodi na sprehod otroka, nato ju uči nemščino, pisanje po nareku in branje. Bingova je bila osupla nad slabim plačilom (pismo 5. januarja 1934). Omenila je preselitev Warburgovega instituta sredi silnega viharja z ladjo v London; vse gradivo je bilo spravljeno v 531 velikih zabojih. Ministrstvo za delo je dovolilo, kot je v pismu omenila Bingova, le petim – Saxlu, Meierju, Windu, njej in knjigovezu Feinu –, da so ostali institutski uslužbenci. Obžalovala je, da Sondheimerjeve niso mogli

poklicati v London, da bi spet opravljala pri njih knjižničarsko delo. Sondheimerjeva se je v Firencah preživljala tudi s šivanjem. Namero, da bi po životarjenju v Italiji z vsem pretrgala in odšla domov, je za nekaj let odložilo srečanje s Hansom (Jakobom) Sondheimerjem (Oberdorf, 1899 – Torino, 1959) v Firencah decembra 1934. Videla sta se le petkrat, se predzadnji dan v letu 1934 zaročila in marca 1935 poročila. Bingovi je 1. februarja 1935 pisala v London, da se bo poročila, in omenila, da sta z zaročencem s to odločitvijo spravila v začudenje in skoraj strah sorodnike z obeh strani. Hans Sondheimer je bil podjetnik z usnjem. V prvi svetovni vojni je bil težko ranjen in pozneje trinajstkrat operiran. Zdravil ga je znameniti kirurg dr. Ferdinand Sauerbruch (1875–1951), prijatelj slikarja Maxa Liebermanna. Liebermann je Sauerbrucha 1932 portretiral v beli halji ob bolniški postelji (cf. razstavni katalog *Max Liebermann in seiner Zeit*, Berlin – München, 1979, str. 370). Liebermann je bil znan kot duhovitež. Sauerbruch je Sondheimerju omenil, da mu je slikar ob nastajanju portreta ukazal, naj bo pri miru, ker si kot umetnik ne more privoščiti slabega izdelka, ki bo kot dokaz njegovega slikarskega znanja visel na steni; v nasprotju z njim da si Sauerbruch kot zdravnik lahko privošči zmote, saj so nevidne, ker končajo pod zemljo.

Petega septembra 1938 je Fritz Saxl iz Londona pisal Sondheimerjevi v Firence: »Draga gospa Sondheimer, za zasebne namene bi, če je mogoče, takoj potreboval podatke o številu židovskih univerzitetnih učiteljev in asistentov v Italiji in imena že odpuščenih, kolikor so Vam znani.« V Italiji so namreč začeli veljati rasistični zakoni. Razumljiv je odgovor Sondheimerjeve Saxlu v pismu, datiranem v Firencah, 8. septembra 1938: »Danes zjutraj sem prejela Vaše pismo in zelo mi je žal, da Vam ne morem biti na uslugo z zelenimi podatki. To mi je nemogoče zaradi različnih razlogov.«

Prihajajoče strahote so pravi čas zaslutili nekateri Gretini sorodniki. Mož Hans je decembra 1938 odšel iz Italije v London, kjer je že živel njegov brat Max. Grete je možu sledila januarja 1939. Očeta so nacisti zaprli in trpinčili. Po rešitvi iz zapore je z ženo našel prvo zatočišče v Londonu. Ko se je za njihovo usodo 1938 pri sosedah pozanimala Gretina dobra prijateljica iz severne Nemčije gospa Luther, so ji odgovorili: »Svinje so odšle.« – Brat Franz (Henri) je zbežal v Francijo,

po kapitulaciji 1940 se je umaknil v Južno Francijo, kjer mu je dal zatočišče nek kmet. Ko so se približevali Nemci, mu je svetoval, naj zbeži čez Pireneje v Španijo. Na pot mu je dal dragocenosti: tablico čokolade, svoje kolo in moder nasvet: »Skrijte se in spite podnevi, bežite ponoči.« Beg se je posrečil in pozneje je živel v Združenih državah.

Ko je Sondheimerjeva prišla v London, jo je Gertrude Bing 1940 prosila, da bi kot knjižničarka spet prišla brezplačno delat na Warburgov institut. Vabila je sprejela. Eden najbolj vdanih in učenih članov instituta, njegov glavni bibliotekar in znani medievalist Hans Meier, je spomladi 1941 umrl na cesti ob bombnem napadu. Takrat je tudi zgorel eden od katalogov knjižnice, ki so ga posodili Centralni narodni knjižnici. Saxlovim preroškim opozorilom, da je treba institut preseliti iz Londona, so končno prisluhnili. Umaknili so ga na deželo blizu Londona v Denham, Bucks. Delali so v zelo utesjenih razmerah. Le Saxl je še stanoval v Londonu in dobival bencin za vožnjo z avtom v Denham. Ko se je nekoč vozil skozi revno predmestje, mu je pred avto nenadoma skočil fant, podeč se za žogo. Saxl je silovito zavrl, si zakril oči in čakal, misleč, da ga je povozil. Kakor je pozneje pripovedoval gospe Sondheimer, se ni fantu nič zgodilo, veselo je priskakljal do Saxla in se mu opravičil. Saxlova pripomba je bila: »Vsak angleški paglavec se bolje vede kot vzgojeni nemški mladenič.« Sondheimerjeva je ob razgovoru v Torinu opisala Saxla kot očarljivega gospoda dunajske šole, ki je pri vsakomer dosegel vse, kar je hotel. Uslužbenca je ovil okrog prsta. V ljubljanskem seminarju je Saxla večkrat omenjal prof. Stelè, ki je bil njegov sošolec na dunajski univerzi in sta istega leta 1912 – Saxl je bil malo mlajši – promovirala pri Maxu Dvořáku. Podatek, da je Saxl že kot otrok znal latinsko, grško, hebrejsko in sanskrt, je na nas študente že takrat napravil močan vtis.

Sondheimerjeva v Denham ni šla delat. Zaradi preživetja se je morala zaposliti nekje, kjer so plačali. Z možem sta dobila delo v vojaški tovarni v Londonu, kjer so izdelovali zvonce za ladje, zvočnike za tanke in druge predmete iz železa in jekla. Njena službena obveznost je znašala 57 ur na teden, za moža celo 65 ur.

Prvega februarja 1944 so Sondheimerjevo nastavili kot plačano višjo bibliotekarko na Warburgovem institutu, ki je 28. novembra 1944 postal del londonske univerze. Njena neposredna predstojnika

sta bila vodja knjižnice Hugo Buchthal in njegov pomočnik Otto Kurz (Dunaj, 1908 – London, 1975), znani umetnostni zgodovinar dunajske šole. Pri nas smo ga študentje morda najprej spoznali kot urednika Schlosserjevih postumno izdanih virov v italijanščini *La Letteratura artistica*, 1956 in 1964. V spominu mi je pripoved prof. Gombricha, kako so Kurza na Dunaju na cesti pretepli nacistični mladci in je ves krvav prišel v seminar. Njihov profesor si je zgrožen upal pripomniti: »Glejte, to je dokaz sramote našega časa.« Sondheimerjeva je opisala Kurza kot učenega, prijetnega predstojnika, ki je poleg mnogih jezikov znal tudi kitajsko. Odločno jo je podprl, ko se je ob ponovnem prihodu v knjižnico neustrašno postavila po robu veliki neumnosti: priročniki so bili postavljeni v kleti in ne na takoj in lahko dosegljivem mestu. Temeljno delo Sondheimerjeve je bilo katalogiziranje novih pridobitev. Ko je bil institut po drugi svetovni vojni spet odprt za javnost, so lahko nastavili nove uslužbenke, med njimi štiri mlajše knjižničarje, ki jih je Sondheimerjeva uvajala v delo in jih nadzorovala. Dva je usposobila za katalogiziranje, druga dva je uvajala v delo s periodičnim tiskom in izpisovanjem podatkov. Skrbela je za izposojajo knjig in naročanje novih publikacij in spet se je izkazala kot imenitna bibliografka. Vzgojila je povojno inštitutsko generacijo bibliotekarjev in opravljala poleg naštetih del še »all the minor duties«, kot je v oceni njenega dela februarja 1948 zapisala Gertrude Bing.

Po končani vojni je mož Hans odšel v Italijo iskat delo v usnjarski stroki in ga našel v Milanu. Na grozo direktorja Saxla in Gertrude Bing je Sondheimerjeva napovedala prekinitev dela in odhod za možem. Oba sta jo večkrat prosila, naj vendar še malo dela pri njih. To se je vleklo do 15. septembra 1947, ko se je končno pridružila možu. Stanovanjske razmere so bile po vojni v zbombardiranem Milanu dokaj obupne. Neki švicarski prijatelj jima je ponudil boljšo možnost bivanja v Torinu, za katero sta se morala odločiti v enem dnevu. Mož ji je predlagal, da pogleda kuhinjo, on pa si je ogledal kopalnico. Ker je bilo oboje v redu, sta se 1949 za stalno naselila v Torinu, kjer gospa živi še danes. Na Warburgov institut se je vračala le še kot obiskovalka, in vedno so jo sprejeli kot pojem uspešne in marljive knjižničarke.

Grete Sondheimer in umetnine

Grete Sondheimer je zrasla v umetniškem okolju 20. stoletja. Stari oče Isaak Langstadt (1830–1929) je bil velik ljubitelj književnosti in likovne umetnosti. Po prvi svetovni vojni ga je kipar Benno Elkan (Dortmund, 1877 – London, 1960) že skoraj stoletnega portretiral. Portretna glava v bronu *Isaak Langstadt* je pri sorodnikih v Kanadi. – Elkan je bil iskan kipar-portretist v Nemčiji in po begu 1933 v Angliji, v Londonu. Znana sta npr. Elkanova portreta v bronu *Samuel Courtauld*, 1946, in *Viscount Lee of Foreham*, 1944, oba razstavljeni v Courtauldovi galeriji v Londonu.

Očetov prijatelj je bil slikar in grafik Max Pechstein (Zwickau, 1881 – Berlin, 1955), od leta 1906 član skupine *Die Brücke* in predstavnik nemškega ekspresionizma. Portretiral je njenega očeta. Za različne praznike in obletnice mu je v dar pošiljal risbe. Družina je hranila tudi njegovo sliko *Gozd (Der Wald)*. Nacisti so jo kot »entartete Kunst« razrezali.

Avtoportret Maxa Liebermanna (Berlin, 1847 – Berlin, 1937), predstavnika t. i. nemškega impresionizma, so nacisti Langstadtovim pustili izvoziti, ker so mislili, da gre za družinski portret. Ob pregledu izvoznega dokumenta so komentirali: »Vsaj en Jud manj.« Slika je v Kanadi pri sorodnikih.

Družina je hranila tudi sliko *Krajina (Landschaft)* Maxa Slevogta (Landshut, 1868 – Neukastel, 1932), delo najmlajšega t. i. nemškega impresionista.

Zaradi preživetja so starši s težavo in le za sto dolarjev prodali v Ameriko sliko *Ulica*, delo Mauricea Utrilla (Pariz, 1883 – Dax, 1955).

Tudi tretji t. i. nemški impresionist, Lovis Corinth (Tapien, 1858 – Zandvoort, 1925) je bil zastopan v hiši Langstadt v Nürnbergu. Slika *Vrtnice in nageljni (Rosen und Nelken)*, o. pl., 54 x 71 cm, sign. in dat. l. zg.: Lovis Corinth / 1912 je bila srečno rešena v emigracijo. Nekaj let je bila pri starših v Ottawi v Kanadi, kamor so se po drugi vojni preselili iz Anglije. Slika je objavljena v knjigi Charlotte Berend-Corinth: *Die Gemälde von Lovis Corinth: Werkkatalog*, München 1958, kat. št. 511 in sl. na strani 563. Po smrti staršev je sliko podedovala gospa Sondheimer in zdaj je spet v Evropi, v Torinu.

Od očeta je kot poročno darilo dobila oljno sliko *Krajina v južni Franciji*, sign. l. sp.: R. Levy / 26. Avtor umetnine je Matissov uče-

nec Rudolf Levy (Stettin, 1875–? 1944 ?). Krajina je upodobljena z žarečimi fauvističnimi barvami in v neutajljivem slogu učitelja. Levy je najprej študiral na umetnoobratni šoli v mestu Karlsruhe. V Münchnu se je učil pri Heinrichu Züglu, v letih 1903–1914 je bil v Parizu in 1909 v uku pri Matisu. Družil se je s slikarji Hansom Purrmannom, Oskarjem Mollom, Ahlers-Hestermannom in drugimi. Po prvi vojni je ustvarjal v Münchnu (1919), Düsseldorfu (1920) in od 1921 v Berlinu. Leta 1933 je emigriral v Pariz, nato na Malorco, 1937 v Italijo, kjer se je nekaj časa mudil v Firencah. Gospa Sondheimerjeva je omenila, da se je skrila v Vatikan. Vdan je bil pijači in tako naj bi nekega dne odšel na kozarček v Rim, kjer ga je aretirala SS in ga odpeljala v neznano koncentracijsko taborišče. Sled za njim se je izgubila. Kot leto smrti navedajo 1943 in 1944, kraj smrti ostaja neznan. – Rudolf Levy je bil talentiran portretist in slikar tihožitij. Francoski fauvizem je zžil z nemškim ekspresionizmom. V Städtische Galerie v Münchnu so mu 1954 postavili spominsko razstavo. Njegova redka dela razstavljajo in objavljajo v vseh pregledih nemškega ekspresionizma.

Tudi predhodnik belgijskega ekspresionizma Eugène-Jules-Joseph Laermans (Sint-Jans-Molenbeek, 1864 – Bruxelles, 1940) je zastopan v stanovanju gospe Sondheimer z oljno sliko *Kmetje*, sign. d. sp. Laermans. Upodobljen je socialno-kmečki motiv s predznakom belgijskega ekspresionizma. Na travniku s kopicami stoji mož z grabljami, drugi ima v rokah koso, revna kmečka žena stopa po poti z otrokom v rokah. – Laermans je kot dvanajstleten deček po prebolelem meningitisu ostal gluhi in skoraj nem. Risanja se je učil 1876–1882 na akademiji v Sint-Jans Molenbeeku, nato se je vpisal na akademijo v Bruslju. Leta 1924 je popolnoma oslepel. Prejel je več nagrad, 1927 tudi naslov barona. Njegovo delo je posvečeno socialnim motivom delavcev in kmetov, barve so temne in turobne, figure pa zelo ekspresivne. Znana je slika *Rdeča zastava* iz leta 1893, imenovana tudi *Soir de Grève* ali *Evening of the Strike*. Umetnino hrani Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique v Bruslju. Ustvaril jo je le nekaj let po ustanovitvi belgijske socialistične stranke. Leta 1953 je bila razstavljena tudi v Moderni galeriji v Ljubljani.

Gospa Sondheimer živi tudi med deli brata Roberta Langstadta (Nürnberg, 1912 – Hamilton / Kanada, ok. 1990). Povečini so to risbe in lesorezi, npr. Robertovi avtoportreti, *Avtoportret z ženo Anne*,

študije moških glav in podobno. Robert Langstadt je študiral slikarstvo v Berlinu in Firencah. Pred nacisti je zbežal v London, kjer je skrbel za revne otroke. Kot Nemca so ga Angleži deportirali v Kanado. Tu se je poročil z znano kiparko iz Montreala Anne Kahane in živel v Hamiltonu pri Torontu. Poučeval je slikarstvo in risanje ter bil znan kot industrijski oblikovalec. Njegovo slikarsko delo zaznamuje nemški ekspresionizem.

* * *

Za razne nasvete, posredovanje literature in arhivskega gradiva se najlepše zahvaljujem dr. Jennifer Montagu, Dame Anne Marie Meyer, nekdanjemu bibliotekarju Warburgovega instituta g. Joeu Trappu in prof. Ernstu H. Sondheimerju.

Hvaležnost in občudovanje pa predvsem dolgujem gospe Grete Sondheimer, ki me je bila pripravljena sprejeti na svojem domu v Torinu in pripovedovati o starih, ne vedno veselih časih.

Viri:

- Pismo Grete Langstadt dr. Bingovi, dat. Firenze, 22. X. 32
- Pismo Grete Langstadt dr. Bingovi, dat. Firenze, 6. XI. 32
- Pismo Gertrude Bing Greti Langstadt, dat. (Hamburg) 9. Deceber 1932
- Pismo Grete Langstadt dr. Bingovi, dat. Florenz, den 13. VII. 33, Via delle Caldaie 2 (?)
- Pismo Grete Langstadt dr. Bingovi, dat. Florenz, den 26. 11. 33, Via San Niccolò 73
- Pismo (del) Grete Langstadt dr. Bingovi, ok. januarja 1934
- Pismo Gertrude Bing (del) Greti Langstadt, dat. Hamburg, den 5. Januar 1934
- Pismo Grete Langstadt dr. Bingovi, dat. Florenz, den 1. Februar 1935
- Pismo Grete Sondheimer dr. Bingovi, dat. 11. VIII. 38
- Pismo Fritza Saxla Greti Sondheimer (Via Landino 14, Firenze), brez kraja in z datumom 5. September 1938
- Pismo Grete Sondheimer Fritzu Saxlu, dat. Florenz, den 8. September 1938
- Priporočilo 'To whom it may concern' dr. Bingove za Grete Sondheimer, dat. 1e (London) February, 1948
- Zahvala - pismo Grete Sondheimer dr. Bingovi za oceno njenega dela, dat. 28th, February 1948
- Pismo direktorja Warburgovega instituta J. B. Trappa Greti Sondheimer, dat. (London) 20 February 1984

Vse naštete vire hrani Warburgov institut v Londonu.

Literatura:

- *Jahresbericht 1932/1933*, Kunsthistorisches Institut in Florenz
- *The Warburg Institute Annual Report 1944-1945*, London Nov. 1945
- *The Warburg Institute Annual Report 1944-1945*, London Nov. 1946
- Gertrud Bing: *Fritz Saxl 1890-1948: A Memoir*, Reprinted from *Fritz Saxl 1890-1948 A volume of Memorial Essays* edited by D. J. Gordon (s. a.)

- Carl Georg Heise: *Persönliche Erinnerungen an Aby Warburg*, New York 1947
- G(ertrud) Bing, A. M. Warburg, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 28, London 1965, str. 299-313
- J. B. Trapp, The Warburg Institute and its Activities, *Kunstchronik*, 37/6, junij 1984, str. 197-202
- E(rnst) H(ans) Gombrich: *Aby Warburg: An Intellectual Biography: With a Memoir on the History of the Library* by F. Saxl, Oxford 1986
- Ron Chernow: *The Warburgs*, Pimlico ed., London 1995
- Ernst Gombrich, Il magistero di Aby Warburg per la storia dell'arte: Warburg: non il banchiere, l'altro, *Il giornale dell'arte*, št. 170, oktober 1998, str. 36 in 77
- Podatke o slikarjih E.-J.-J. Laermansu in R. Levyju sem črpala iz dokumentacije Witt Library, London

GRETE SONDHEIMER ON THE NINETIETH BIRTHDAY OF THE WARBURG INSTITUTE LIBRARIAN

Grete Sondheimer was a librarian at the Warburg Institute in Hamburg, and after it had been moved to London for some years there, too. In the letter of February 20, 1984, written to her by Professor J. B. Trapp, he says that when he came to the library of the Warburg Institute in 1953, "one still heard your name frequently mentioned as that of somebody on whom the library had relied completely".

The reasons for my visiting Mrs. Sondheimer at her home in Turin on May 6-8 and 11, 1998, and for our succeeding conversation, were three at least: first, the attraction of meeting an employee who worked at the legendary Institute when it was still on its original location in Warburg's house at 114, Helwigstrasse in Hamburg; second, a wish to hear the life story of a person and her family who underwent the hardships of past times not so far away, marked with Nazism; and third, the awareness that successful functioning of an institution also depends on "marginal" persons.

The article is divided into three parts. The first one, subtitled *The Warburg Institute*, presents briefly the information on Aby M.(oritz)Warburg and the development of his initially private library and the later Institute; the second part, *Grete Sondheimer*, reveals the story of her life, her own destiny and that of her family, and her work; the third part, *Grete Sondheimer and Works of Art*, presents the art works which surrounded her in her youth, and those which do so now, in her old age.

Grete Sondheimer, née Langstadt, was born on May 12, 1909 in Nuremberg. Her father, Julius, was a tanner. There were four children in the family. She attended the state girls' grammar-school in her native town where she also passed her leaving examination. Being a Jew, she was openly discriminated and insulted at school, and constantly brought to understand that she

was terribly stupid. When she was doing particularly well, she was told that it was by mere chance. After her leaving examination in 1928 she found herself a job in the oldest German municipal library in Nuremberg. The director, Friedrich Bock, a famous philologist, found her to be an intelligent and diligent person, and he advised her to continue her studies. She took the advice and enrolled on librarian science. In less than two years she completed her studies by passing the state examination in Munich – as the best student.

Grete's cousin, Bruno Isaac, was a good acquaintance of Warburg's sister Louise, through the agency of whom Grete was accepted by the Warburg Institute in the spring of 1932 as a volunteer. The first task she had to do, as assigned her by the director, Fritz Saxl, was to make a list of books and guide-books mentioned in J. W. Goethe's father's diary of his journey to Italy. In his diaries the man used the language of the country he was visiting, so the one in question was written in Italian. Such lists were asked for by the Italian institute "Francesco Petrarca" in Cologne. She managed to make the lists over a weekend, from Saturday to Monday, which won her Saxl's trust. – The article presents some information on the life and the persons at the Warburg Institute, following Mrs. Sondheimer's account.

After six months of volunteering she was eager to learn more about this kind of work at some other institute. She was dreaming of going to Italy. Since no ladies were accepted by the Bibliotheca Hertziana in Rome, Saxl recommended her to the Kunsthistorisches Institut in Florenz where she started volunteering on October 1, 1932. The director there was Arthur Haseloff. Her first task was to make up the bibliography on Michelangelo, then on Leonardo, Raphael, and Titian. Besides these, she had to type files, to label books, etc. – The article contains some information about her work and various persons. Because she needed money, she left her job at the Institute after a year and found herself some odd jobs, such as being a governess and private teacher, or a dressmaker. She conducted a regular correspondence with Gertrude Bing, a lifelong Warburg's collaborator and an employee of the Warburg Institute. Sondheimer kept informing her about her Florentine impressions. Through Dr. Bing she learned about the moving of the Institute to London. Shortly before the end of 1934 Grete was engaged to Hans Sondheimer, after only having met him five times, and they were married in March 1935, to the "astonishment of both families", as she reported to Dr. Bing.

On September 5, 1938 Fritz Saxl wrote her a letter asking if she could let him know the number of Jewish university professors and assistants in Italy, and the names of those who had recently been given notice – as many as she might know. On September 8, 1938 she answered him: "... es tut mir schrecklich leid, dass ich Ihnen mit den gewünschten Angaben nicht dienen kann. Dies ist mir jedoch aus den verschiedensten Gründen unmöglich. ..." ("... I am very sorry not to be able to serve you with the information requested. It is impossible for me to do it because of various reasons...").

Some of her relatives foresaw early enough the horrors that were to come. Her husband arrived safely in London in December 1938, and she followed him in January 1939. Her brother Franz (Henri) fled to France, and after the French surrender in 1940 he passed the Pyrenees and came to Spain. Also the parents and brother Robert safely came to Britain. – Gertrude Bing asked Grete Sondheimer to come again to the Institute library; and indeed the latter started volunteering there in 1940. This proved to be of particular merit when in the spring of 1941 the head librarian, Hans Meier, was killed in the street in a bombing raid on London. The Institute was withdrawn to the countryside in 1941, to Denham, Bucks, where Mrs. Sondheimer could not follow it. Her financial problem forced her to find herself a paid job; she got one in a war factory where women were obliged to work 57 hours per week and men even 65 hours.

On February 1, 1944 she was employed by the Institute as a full-time senior librarian. The Institute was incorporated into the University of London on November 28, 1944. Immediately after her arrival she bravely coped with a total nonsense: handbooks were kept in the basement, instead of being near at hand. The change was, indeed, carried out thanks to the support she received from Otto Kurz, one of her superiors. Gertrude Bing described Sondheimer's work in a recommendation "to whom it may concern" of February 1949: she took care of "cataloguing of new acquisitions, four Junior Library Assistants were working under her, two of her staff she trained in the cataloguing. She also took full responsibility for all minor duties which were carried out by the Junior Assistants, such as keeping periodicals statistics and files of books on loan, ordering books and corresponding with booksellers. The duties of chief bibliographer devolved on her almost entirely."

After the War her husband, Hans Sondheimer, left for Italy to search for a job which he found – like before the War in Florence – in leather branch in Milan, while Grete was kept at the Institute by Prof. Bing and Prof. Saxl, because of her excellent librarian skill and her outstanding devotion to work. However, she quit her job on September 15, 1947, and finally followed her husband to Italy. First they were living in Milan, later on in Turin.

Mrs. Sondheimer's narration was very concise, accompanied also by witty remarks, lucid characterizations of personalities, and moving descriptions of events of which I shall make mention of one only in this summary: When a friend of hers, Mrs. Luther from northern Germany, came before the beginning of World War II to inquire about the destiny of the Langstadt family, she received the following answer from the people next door: "The swines have left." ("Die Schweine sind weggegangen.")

Under the subtitle *Grete Sondheimer and Works of Art*, presented are the art works amidst which she had grown up and was living afterwards. Her favourite grandfather, *Isaac Langstadt* (1830–1929) was portrayed after World War I, almost a hundred years old, by Benno Elkan. The bronze bust is

now kept with some relatives in Canada. A friend of her father's was the painter and printmaker Max Pechstein, a member of *Die Brücke* group since 1906. He made a portrait of her father, and he kept sending him his drawings as presents for various holidays and anniversaries. The family was also in the possession of Pechstein's painting *Der Wald* which was later cut into pieces by the Nazis, as an example of the "entartete Kunst". The *Selfportrait* by Max Liebermann had better luck: the parents managed to export the painting to Britain because the Nazis thought it was a portrait of a family member, and remarked: "One Jew less, at least." The family also kept a painting, *Landschaft*, by Max Slevogt. To provide for their sheer survival, the parents were forced to sell Maurice Utrillo's *Street*. It went to the USA, the amount received was 100 \$. She inherited from her parents Lovis Corinth's painting *Roses and Carnations* (oil on canvas, 54 x 71 cm, signed and dated upper left: *Lovis Corinth / 1912*). As a wedding present from her father she received an oil, *Landscape in southern France*, signed bottom left: *R. Levy / 26*, a work by Matisse's pupil Rudolf Levy (Stettin 1875-? 1944?). The painter emigrated to Paris in 1933, then he left for Mallorca and in 1937 for Italy where he was staying in Florence for some time. Worth noting is Mrs. Sondheimer's mention that he is said to have found refuge at last in Vatican. Because he was addicted to drink, he went to Rome one day to have a glass or two of wine, was arrested there by the SS and taken to an unidentified concentration camp. As his death date the years 1943 and 1944 are mentioned.

In Mrs. Sondheimer's flat in Turin, there hangs an oil painting, *Peasants*, signed lower right: *Eug. Laermans*; it is a work by the forerunner of Belgian expressionism and a painter of social motifs with workers and peasants, Eugène-Jules Laermans (Sint-Jan-Molenbeek 1864-Bruxelles 1940). There are also some drawings and woodcuts on the walls, marked with a definite expressionist air, by her talented brother Robert Langstadt (Nuremberg, 1912 - Hamilton, ca. 1990). He studied painting in Berlin and Florence. He fled the Nazis and came to London, where he took care of poor children. Being a "German", he was deported to Canada. There he married a sculptor, Anne Kahane from Montreal. They were living in Hamilton by Toronto, he was teaching painting and drawing and was a renowned industrial designer.

* * *

I owe my thanks for many an advice, for several interventions, bibliography and archival materials to Dr. Jennifer Montagu, Dame Anne Marie Meyer, the former librarian at the Warburg Institute, Mr. Joe Trapp, and Prof. Ernst H. Sondheimer.

My gratitude and admiration go in the first place to Mrs. Grete Sondheimer, who was willing to accept me in her home in Turin and tell me about old, not always pleasant times.